

MO'G'ULLARNING BUXORONI ISTILO ETISHI
МОНГОЛЬСКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ БУХАРЫ
THE MONGOL CONQUEST OF BUKHARA

Normirzayeva Gulbahor Ergash qizi

Qarshi Davlat Universiteti Tarix fakulteti 3-bosqich talabasi

gulbahornormirzayeva248@gmail.com

+998886781722

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'rta asrlarda Buxoro shahrining mo'g'ullarning bostirib kirishi, Chingizxonning yurishi aks ettirilgan. Shuningdek, mo'g'ullar istilosi davrida Buxoro shahrining qamali va bosib olinishi yoritiladi. Maqolada Chingizxon qo'shinlarining Movarounnahrda yurishi, Buxoro mudofaasi, shahar aholisi va ulamolarining roli, istilodan keyingi oqibatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Mo'g'ullarning harbiy taktikasi, shaharni egallash jarayoni va Buxoro madaniy hayotiga ta'siri haqida ma'lumot beriladi. Ushbu maqola Buxoro tarixining muhim bosqichlaridan birini o'rganish va mo'g'ullar yurishining hududga ko'rsatgan ta'sirini tushunishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Poyi Kalon masjidi, Muxali no'yon, manglay, "noqulay diarxiya", Sverdrup, gornizon, Gurxon, Marv, prototip, delegatsiya, so'filylik, dorug'achi.

Аннотация: В данной статье рассматривается вторжение монголов в город Бухару в средние века, а также поход Чингисхана. Освещены осада и захват Бухары во времена монгольского нашествия. В статье анализируются поход войск Чингисхана в Мавераннахр, оборона Бухары, роль городского населения и учёных, а также последствия завоевания. Кроме того, исследуется военная тактика монголов, процесс захвата города и влияние на культурную жизнь Бухары. Данная статья является важным источником для изучения одного из ключевых этапов в истории Бухары и понимания воздействия монгольских походов на регион.

Ключевые слова: Мечеть Пои-Калян, Мухали-нойон, манглай, «неудобная диархия», Свердруп, гарнизон, Гурхан, Мерв, прототип, делегация, суфизм, даругачи.

Annotation: This article examines the Mongol invasion of Bukhara in the medieval period, focusing on Genghis Khan's campaign and the city's conquest. It explores the siege and capture of Bukhara during the Mongol invasion, analyzing the movements of Genghis Khan's forces in Transoxiana, the city's defense, and the role of its inhabitants and scholars. The study also discusses the military tactics of the Mongols, the process of occupation, and the impact on Bukhara's cultural life. This article serves as a significant resource for understanding a crucial phase in Bukhara's history and the broader effects of the Mongol conquests on the region.

Keywords: Po-i-Kalyan Mosque, Mukhali Noyan, manglay, "inconvenient diarchy," Sverdrup, garrison, Gurkhan, Merv, prototype, delegation, Sufism, darugachi.

Yoqut al-Hamaviyning geografik ma'lumotlariga ko'ra, mo'g'ullar istilosi arafasida Buxoro „O'rta Osiyoning eng yirik shaharlari qatorida“ bo'lgan. 300 000 ga yaqin aholisi va 45 000 kitobdan iborat kutubxonaga ega bo'lgan shahar ilm va madaniyat markazi sifatida Bag'dod bilan raqobatlasha olardi. 1121-yilda foydalanishga topshirilgan Poyi Kalon masjidi dunyodagi eng katta masjidlardan biri bo'lib, masjidda Minorai Kalon joylashgan edi. Shaharni V asrda qurilgan Buxoro arki o'rab turar hamda mudofaa inshooti vazifasini bajarar edi. Dehqonchilik yerlari Zarafshon daryosining suvi yordamida sug'orilgan[1].

Shahar XII asr davomida Qoraxoniylar davlati hukmronligi ostida bo'lib, ular tarixan Samarqand, Toshkent va Farg'ona kabi ko'plab boy shaharlarni nazorat qilishgan. Qoraxitoy xonligining nominal vassallari bo'lgan Qoraxoniylarga aholi soni va hududi katta bo'lgani sababli avtonom faoliyat ko'rsatish uchun ruxsat berilgan edi. Qoraxoniylar 1215-yilda Saljuqiylar davlati Gurganjda qulashi natijasida shakllangan va bir vaqtlar qoraxitoylarning vassallari bo'lgan Xorazmshohlar davlati tomonidan bo'ysundirildi[2]. 1218-yilda Xorazmshoh Muhammad Hamadon, Eron va Xuroson sultoni bo'lib, G'uriylar va Eldegiziylar ustidan hukmronlik o'rnatgan. Xorazmshohlar davlati mo'g'ul qabilalari ustidan gegemonlik o'rnatish boshlagan Chingizxon istilosidan qochgan qochqinlar tufayli beqarorlashgan Qoraxitoylar hududlarini egallab olgan.

Umumiy dushman Nayman shahzodasi Kuchluq mag'lubiyatga uchragach, mo'g'ullar va Xorazmshohlar o'rtasidagi munosabatlar dastlab mustahkam bo'ldi. Biroq, Xorazmshoh tez orada mo'g'ullarga nisbatan xavotir bildira boshladi. Solnomachi an-Nisoviy munosabatning o'zgarishini tezkorligi va harakatchanligi tufayli shohni qo'rqitib qo'ygan mo'g'ul qo'shinlari bilan kutilmagan to'qnashuv ehtimoli bilan bog'lagan[3]. 1218-yilda shoh O'tror hokimi Inolchiqqa mo'g'ullarning savdo karvonini hibsga olib, mollarni tortib olishga ruxsat beradi. Chingizxon masalaga diplomatik yechim izlab, Urganchga uchta elchi yuboradi. Muhammad Xorazmshoh ularni xo'rlaydi, shu jumladan, bittasini omma oldida qatl qiladi. Bundan g'azablangan Chingizxon Jin sulolasiga qarshi urushni to'xtatib turadi, mudofaa uchun Muxali no'yon boshchiligida juda kam kuch qoldiradi va 1219-yilda qo'shinining katta qismi bilan g'arb tomon o'tlanadi.

Mo'g'ul askarlarining umumiy soni to'g'risida bir-biriga zid ma'lumotlar mavjud. Eng yuqori ko'rsatkichlarni Juzjoniy va Rashiduddin kabi mumtoz musulmon tarixchilari asarlarida ko'rish mumkin[4]. Morris Rossabi kabi zamonaviy olimlar mo'g'ul bosqinchilarining umumiy soni 200 000 dan ortiq bo'lmaganini ta'kidlashadi[5]. Jon Masson Smit qo'shin sonini 130 000 atrofida deb taxmin qilgan[6]. Karl Sverdrup qo'shindagi askarlar sonini kamida 75 000 deb yozgan. Olim tuman (eng katta mo'g'ul harbiy qismi) ko'pincha o'lchamlari bo'yicha haddan ortiq oshirilgan deb taxmin qiladi[7]. Mo'g'ul qo'shinlari alohida qismlarga bo'linib, Xorazmshohlar chegaralariga yetib kelishdi. Avval Chingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'ji va sarkarda Jebe boshchiligidagi manglay qismi Tyan-Shan dovonlaridan o'tib, Sharqiy Farg'ona vodiysidagi shaharlarni talay boshlaydi. Shunda Jo'jining ukalari Chig'atoy va O'qtoy O'torni qamal qilganlar. Tez orada Chingizxon kenja o'g'li Tuli bilan yetib kelib, bosqinchi qo'shinni to'rt qismga bo'ladi. Chig'atoy va O'qtoy O'tror qamalini davom ettirishsa, Jo'ji shimoli-g'arbga, Gurganj

tomonga yo‘l olishi kerak edi. Xo‘jandni egallash uchun kichik otryad ham yuborilgan. Chingizxonning o‘zi Tuli va qo‘shinning deyarli yarmi bilan 30-50 ming kishi bilan g‘arbga tomon yo‘l olgan. Bu vaziyatda Xorazmshoh ko‘plab muammolarga duch kelgan. Imperiya chegaralari keng va yangi tashkil topgan bo‘lib, boshqaruvi endi rivojlanayotgan edi[8]. Hukmdorning onasi Turkon xotun saltanatda salmoqli hokimiyatga ega bo‘lgan. Peter Golden hukmdor va onasi o‘rtasidagi munosabatlarni „noqulay diarxiya“ deb atagan. Bu holat ko‘pincha Muhammad Xorazmshohga zarar yetkazgan. Shoh qo‘mondonlarining ko‘pchiligiga ishonmasdi. Bundan to‘ng‘ich o‘g‘li bir yil oldin Irg‘iz daryosidagi janglarda harbiy mahoratini namoyon etgan vorisi Jaloliddin mustasno edi. Agar Xorazmshoh ko‘plab sarkardalari xohlaganidek, ochiq jangga kirishganida edi, Xorazm qo‘shini mo‘g‘ul qo‘shinini askarlarning umumiy soni va mahorati bo‘yicha ortda qoldirar edi. Ammo Muhammad Xorazmshoh askarlarni imperiyaning eng muhim shaharlariga garnizon qo‘shinlari tarzida taqsimlashga qaror qildi. Urush frontidan uzoqda bo‘lgani uchun Buxoroga nisbatan kam sonli qo‘shin ajratilgan edi. Mo‘g‘ul qo‘shini bo‘yicha bo‘lgani kabi, Xorazmshoh qo‘shinlarining umumiy soni va tarkibi haqida ham bahslar mavjud. Solnomachi Juvayniy O‘tror uchun yordamga 50 ming kishi yuborilgani, Buxoroda esa kamida 20 ming kishi borligini qayd etgan[9]. Sverdrupning yozishicha, Buxoroda ikki mingdan besh minggacha odam bo‘lgan. Shohning strategiyasi haqida xulosa qilgan Chingizxon Samarqand qo‘rg‘onini aylanib o‘tib, 1220-yil 7-fevralda Qizilqum cho‘lidan 480 km (300 mi) yo‘l bosib, Buxoroga yetib kelgan. Zamondoshlari Qizilqumni yirik qo‘shinlar bosib o‘ta olmaydi deb o‘ylashgani bois, X. Desmond Martin va Timoti Mey kabi zamonaviy tarixchilar ushbu manyovrni taktik mahorat deb atashgan[10].

Buxoroga hujum bo‘lganida Xorazmshoh butunlay arosatda qolgan. U Chingizxon avval Samarqandga hujum qilib, bu yerda dala qo‘shini ham, Buxoroda joylashgan garnizon ham qamalidan xalos bo‘lishini taxmin qilgan. Chingizxon qo‘shinining Qizilqumni kesib o‘tishi oqibatida dala qo‘shini kuchsizlanib, na dushmanga qarshi kurasha olgan, na o‘z xalqiga yordam bera olgan. Tarixchi Juvayniyning yozishicha, Buxorodagi garnizonni Gurxon ismli kishi boshqargan. XX asr boshlarida tarixchi Vasiliy Bartold qo‘mondon Chingizxonning eski do‘sti Jamuxa bo‘lishi mumkinligini taxmin qilgan. Aksariyat tarixchilar buni ehtimoldan yiroq deyishadi. Chunki Jamuxa 1206-yilda qatl etilgan deb hisoblanadi[9].

Qamalning asosiy harbiy harakati ikkinchi yoki uchinchi kunga to‘g‘ri keladi. O‘shanda Xorazmshohning 2000 dan 20 000 nafargacha saralangan qo‘shinlari qal‘adan chiqib ketishgan. Juvayniy ularning daryo bo‘yida mo‘g‘ullar tomonidan qirib yuborilgani haqida yozib qoldirgan: ”Bu qo‘shinlar Oks qirg‘oqlariga yetib kelganlarida, mo‘g‘ul qo‘shinining qorovullari va ilg‘or bo‘linmalari ularning ustiga yurib, ulardan hech qanday iz qoldirmadi ... Ertasi kuni quyosh nuri tufayli tekislik qonga to‘lgan patnisga o‘xshardi”[9].

Chingizxon shaharga kirib, shahardagi juma masjidida nutq so‘zlagani qayd etilgan: Ey insonlar, bilingki, sizlar ham, orangizdagi yetakchilaringiz ham katta gunohlar qilgansiz. Bu gaplarimga dalil sifatida, men — Tangrining jazosi, qarshingizda turibman. Katta gunohlar qilmaganingizda, Tangri sizlarga men kabi azobni yubormagan bo‘lardi[9]!

Tarixchi Rashiddin shunday yozadi: “Chingizxon otda masjidi jome oldiga kelib to‘xtadi va shaharning kazo-kazolarini o‘z huzuriga chaqirtirdi. Mo‘g‘ullar shahar omborxonalarini ochib, g‘allalarni tashib oldilar. Qur‘on nusxalari saqlanadigan sandiqlarni otlarga oxur qildilar, masjidlariga meshlarda sharob keltirib joylab qo‘ydilar, shahar hofizlari va o‘yinchilarini chorlab, raqsga tushirdilar. Mo‘g‘ullar dol-g‘uliga keltirib, o‘z ashulalarini aytar edilar. Oqsuyaklar, ulamolar va shayxlar otboqarlar o‘rnida otlarni qo‘riqlashar edi”[11].

Qal‘aning biroz qarshilik ko‘rsatishi Buxoroning qolgan qismiga zarar keltirdi. Mo‘g‘ullar qarshilik markazlarini bostirish uchun shaharga o‘t qo‘yishgan. Shahardagi aksar inshootlar yog‘och bo‘lgani sababli, tez orada nazorat qilib bo‘lmaydigan darajadagi yong‘in shaharning ko‘p qismini, shu jumladan mashhur kutubxonani ham kulga aylantirgan. Olovdan omon qolgan g‘ishtin inshootlarning aksariyati, jumladan Poyi Kalon ham mo‘g‘ullar tomonidan vayron qilingan. Faqat Minorai Kalon omon qolgan.

Buxoroning talon-taroj etilishi xususida Ibn Attor shunday yozgan edi: “Ul kun haqiqatda dahshatli kun bo‘ldi. Bori manguga ketgan erlarining xotinlari, bolalarning tovushlarigina eshitilib turdi. Vahshiylar xotinlarni, qizlarni o‘zlarining birodarlari ko‘z oldida tahqirladilar. Bu tahqirlarga ularda ko‘z yoshlaridan o‘zga qurol topilmadi. Ko‘plar dahshatli manzaralardan ko‘ra o‘limni ortiq ko‘rdilar. Qozi Badriddin, Imom Rukniddin va uning o‘g‘li bu nomussizlik manzaralariga chiday olmay, g‘azablanib, o‘zlari teng bo‘lmagan dushmanga hujum qilib, halokat topdilar”[11].

Qo‘rg‘on ichida qatli qilingan bo‘lsa-da, Marv va Gurganj kabi boshqa shaharlardan farqli o‘laroq, aholi butunlay yo‘q qilinmagan. Buning o‘rniga, odamlar boshqa yerlarga ko‘chirilgan va bo‘lib yuborilgan. Aksariyat ayollar zo‘rlangan yoki kanizak qilingan, shahar hunarmandlari ustaxonalarga jalb etilib, mo‘g‘ullar uchun qurollar ishlab chiqarishga ko‘rsatma berilgan, qolgan barcha jangovar yoshdagi erkaklar mo‘g‘ul qo‘shinlari safiga qo‘shib olingan[12]. Buxorodan harbiylikka chaqirilganlardan 1220-1221-yillarda Samarqand va Gurganj qamallarida tirik qalqon sifatida foydalanilgan.

Sulton Muhammad Xorazmshoh Kaspiy dengizidagi orolda qashshoqlikda vafot etgan. Mo‘g‘ullar Xorazmshohlar davlatining barcha yirik shaharlarini muntazam ravishda qamal qilib, egallab olganlar[43]. Sulton Muhammad Xorazmshohning vorisi Jaloliddin mo‘gullarga ko‘p qarshilik ko‘rsatgan, ammo oxir-oqibat 1221-yil noyabrda Sind daryosi bo‘yidagi jangda mag‘lubiyatga uchragan[7].

Shahar qisqa muddatda vayron qilinganiga qaramay, butunlay yo‘qolib ketmagan. Ushbu voqeadan so‘ng ham shahar yigirma yil davomida mintaqadagi savdo markazi rolini bajara olgan. Dorug‘achi Yelu Ahai boshchiligida protobyurokratik elementlar tezda o‘z o‘rniga qo‘yilgan[12]. Keyinchalik tashkil etilgan ko‘plab davlat muassasalari Qoraxitoylar namunasi asosida bo‘lib, tarixchi Buell uni „Mo‘g‘ul imperiyasining prototipi“ deb atagan. 1221-yilda shaharga daochilar delegatsiyasining tashrifi haqidagi ma‘lumotlarga ko‘ra, Samarqand va, ehtimol, Buxoroda ham Xitoy va Xitan hunarmandlari to‘plana boshlagan. Bu vaqtda ham hudud beqaror bo‘lgan. Xorazmlik qaroqchilar boshlig‘i o‘sha vaqtda buxorolik dorug‘achini o‘ldirishga muvaffaq bo‘lgan. Sobiq Xorazm shaharlari keyinchalik

O‘qtoyning asosiy daromad manbalari hamda Chig‘atoy ulusining asosiy shaharlariga aylangan. Buxoro Samarqand bilan birga keyinchalik Amir Temur davlatining yirik markazlariga ham aylangan. Shuningdek, shahar o‘zining diniy ahamiyatini ham qayta tiklab, Markaziy Osiyoda so‘fiylikning eng muhim markaziga aylangan. Sayfiddin al-Boharziy qabri atrofidagi ziyoratgoh mintaqadagi eng boy vaqf qilingan mulklardan biridir[13].

Xulosa qilib aytganda, mo‘g‘ullar tomonidan Buxoroning qamali va bosib olinishi shahar tarixidagi eng og‘ir sinovlardan biri bo‘ldi. Chingizxon qo‘shinlari harbiy ustunlik va shafqatsiz taktikalar orqali Buxoroni tezda egalladi. Ushbu istilo nafaqat shaharni vayron qilgan, balki uning madaniy va iqtisodiy hayotiga ham jiddiy zarar yetkazgan. Buxoro aholisi mo‘g‘ullarning kuchli zarbasiga bardosh bera olmadi, ammo shahar keyinchalik o‘zining ilmiy-ma‘rifiy markaz sifatidagi ahamiyatini tiklashga muvaffaq bo‘ldi. Ushbu voqea Movarounnahr tarixida yangi bosqichni boshlab bergan bo‘lib, mo‘g‘ullar hukmronligi davrida mintaqaning siyosiy va ijtimoiy tuzilishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nelson Frye, Richard. Bukhara: The Medieval Achievement, 2nd, Norman: University of Oklahoma Press, 1997. ISBN 1568590482.
2. Abazov, Rafis. Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia. London: Palgrave Macmillan, 2008.
3. Al-Nasawi, Shihab al-Din Muhammad. Sirah al-Sultan Jalal al-Din Mankubirti (Russian), 1998.
4. Juzjani, Minhaj-i Siraj. Tabaqat-i Nasiri (Persian), 1873.
5. http://afe.easia.columbia.edu/mongols/conquests/khans_horses.pdf
6. Smith, John Masson (1975). "Mongol Manpower and Persian Population". Journal of the Economic and Social History of the Orient 18 (3): 271–299. doi:10.2307/3632138.
7. Sverdrup, Carl (2010). "Numbers in Mongol Warfare". Journal of Medieval Military History (Boydell and Brewer) VIII: 109–117. ISBN 9781843835967.
8. Barthold, Vasily. Turkestan Down to the Mongol Invasion, Second, London: Oxford University Press, Luzac & Co, 1968. OCLC 4523164
9. Juvaini, Ata-Malik. Tarikh-i Jahangushay (Persian), 1958.
10. Buniyatov, Z. M.. A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids, 1097-1231. Moscow: Nauka, 2015. ISBN 978-9943-357-21-1.
11. <https://qalampir.uz/uz/news/mugullarning-khorazmga-bosk-ini-sababchisi-kim-yekhud-chingizkhonning-khudoga-nolasi-2-k-ism-42838>
12. Atwood, Christopher P. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. New York: Facts on File, 2004. ISBN 978-0-8160-4671-3.
13. Blair, S. „13: Language Situation and Scripts (Arabic)“. History of Civilizations of Central Asia. Paris: UNESCO Publishing, 2000. ISBN 9231034677.